

Lönearbete, arbetsorganisation, reproduktion En läsning av Andrew Ures *Philosophy of manufactures*

JAN THELIANDER

Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs Universitet

Sammanfattning: *Artikeln undersöker arbetets förändring över tid med fokusering på reproduktionsprocesser. Här tas den tidiga industrikapitalismen upp med en granskning av Andrew Ures Philosophy of manufactures från 1835, ett dokument som kan hjälpa oss att förstå den tidiga industrikapitalismen i Storbritannien, men också i ett vidare perspektiv förändring av arbetsorganisation och villkor för arbetskraften under 1800- och 1900-talen. Fabrikssystemets införande innebar att lönearbetet blev norm för anställning. Detta ledde till nya produktions- och reproduktionsformer. Kopplingen mellan förändrat arbete och förändrade reproduktionsprocesser undersöks via Ures problemanalys och ställningstaganden. Reproduktion genom kvalifikation, kontroll och disciplinering tas upp med avseende på skola och utbildning, filantropi, fabriker som arbetsplatser och dess inflytande på omgivningen.*

I arbetslivet är det problematiskt att bedöma vad som är nytt och vad som är gammal skåpmat i alla nyheter som basuneras ut. Dessutom kan vi fundera över om förändringar alltid är tydliga och låter tala om sig. Vilka förändringar är genuina, det vill säga bestående med betydelse för arbetets organisation och för människor nu och i framtiden? Jag menar att reproduktionsprocesser relaterade till arbetsorganisation och arbetskraft är viktiga indikatorer på förändringar i arbetslivet. Artikeln är undersökande med avseende på detta antagande.

Ett sätt att närma sig förståelse av samhällsfenomen är att göra det med hjälp av historiskt material. I den historiska analysen kan vi i förhållande till det undersökta, röra oss i tid och rum, mellan det allmänna och det specifika. Vår egen tid ger underlag för tolkning och avstämning. Varför inte göra en förflyttning, geografiskt och i tid, till en plats där vi historiskt kan belägga samhällsförändringar av en sådan karaktär att levnadsförhållandena för många människor förändrades i högre grad än vad som sker i dagens Sverige. Industrisamhället sägs vara ersatt eller på väg ut. Låt oss göra en resa till dess vagga, England, och studera 1830-talets samhälleliga och arbetsorganisatoriska förändringar. Vi tar hjälp av en samtida industriexpert, Andrew Ure

(1778–1857) och arbetar runt följande frågeställningar: Hur förändrades produktionen, arbetsorganisationen? Vad menade Ure skulle till för att fabriksordningen ostört skulle kunna utvecklas? Hur skulle de nya arbetsplatserna befolkas med arbetare? Hur skulle arbetarna disciplineras? Samt när fabriksystem och arbetskraft etablerats, hur skulle de reproduceras?

Andrew Ure var en tidig förespråkare av det som senare kom att kallas den industriella revolutionen. Med en bakgrund som kemist och professor i naturfilosofi¹ vid *Andersonian institute*, nuvarande Stratchclyde universitet i Glasgow, arbetade han kanske som den första industrikonsulten. Som sådan reste han i början av 1830-talet runt bland textilindustrin i England för att dokumentera och beskriva dess utveckling. År 1835 gav han ut boken *Philosophy of manufactures* som är en detaljrik redogörelse över textilindustrin. Ure beskrev fabrikerna och produktionstekniken, samt berättade utförligt om de förhållanden och villkor som gällde för fabrikörer och arbetare både på arbetsplats och i samhälle. Han tog upp tidens politiska frågor om ekonomi och handel samt lagstiftningsfrågor gällande fabriksystem och fattigvård.

Ure arbetade tematiskt med frågeställningar vilka insatta i sitt historiska sammanhang gör att vi kan ta del av det ideologiska »fält» som man levde i under hans samtid. Trots att mer än 160 år förflutit sen Ure skrev sin bok känns många av de grundläggande idéerna och frågorna igen. Det är idag ingen som argumenterar för 12-timmars barnarbete i industrin, i vart fall inte på våra breddgrader, och få eller inga ifrågasätter allmän skolplikt. Men det är fortfarande vanligt att sätta samman produktionens effektivisering, nationens väl och individens välfärd i ett rakt orsakssamband med utgångspunkt i det förstnämnda.

Hos Ure möts vi av kraftig argumentation för förändringar i produktion och samhälle. Mallen för honom, förändringsnormen, genererades av fabriksystemets naturlagsbundna och vetenskapliga utveckling. Det är just fabriksystemet som legitimerar och fungerar som rättesnöre för vad som är teknisk, social, nationell och mänsklig utveckling. För Ure fanns svaret på civilisationens framstegsmöjligheter att hämta i fabriksproduktionen och dess organisation. Det grundläggande är att det som är bra för industrin också är bra för nationen och människorna. Genom att framställa och argumentera för fabriken och fabriksystemet som det goda, ställde han sig på fabriksägarnas sida i tidens debatt som stundtals var skarpt kritisk till fabriken som arbetsplats och produktionsform. Många såg fabrikerna som ett hot mot den sociala ordningen. Andra var övertygade om att det bara var ett tillfälligt fenomen, snart skulle det gamla, ofta idylliserade, samhället återuppstå. Av fabrikernas störande inslag i landskapsbilden och dess tendens att skapa social oro skulle endast minnet finnas kvar. Hur kom Ure fram till sina grundantaganden om produktionen? Var fanns argumenten för en tillverkningsindustri i hans tappning?

PRODUKTIVITETENS ANATOMI OCH DEN ENSKILDES RÄTTIGHETER

Ure hade god inblick i fabrikkssystemet och hans ideologiska position har en hel del att säga om tidens strömningar (och kanske även om vår egen tid). Han var präglad av den tidiga liberalismen. I Ures ekonomiska modeller och samhällssyn finns spår från såväl John Locke som Adam Smith. Här finns likheter runt frågor om produktivitet och den privata äganderätten. Ures syn på individen och staten var den klassiska liberalismens med stark kritik mot varje statligt ingripande som störde individuell frihet. Hans syn på frihet bar därför samma prägel som många samtida liberaler: »every man should enjoy perfect liberty of person, till his liberty be proved to be dangerous to others» (Ure 1967 s 448)².

Den individuella friheten hotades bland annat av arbetarnas kollektiva organisering. Ure menade att detta riskerade såväl fabriksägarens som arbetarens frihet. Dessutom hotade det att ställa den sociala ordningen på ända. Fabriksägarens suveränitet i maktutövning inom den egna fabriken kunde försvagas. Charles Babbage (1832) hade en liknande kritik mot kollektiva organisationer men kritiserade dessutom arbetsgivarnas organisering samt fabriksägarnas monopolisering av dagligvaruhandeln på de mindre industrierna. Detta skedde genom *truck system*, det vill säga betalning i varor i stället för pengar, ett oskick som Babbage ville lagstifta mot. Ure förbigick, i sin noggranna och omfångsrika redogörelse, dessa företeelser utan kommentarer. Till skillnad från Babbage identifierade han sig helt med fabrikkssystemet och fabriksägarna. Medelklassen i stort och fabriksägarna i synnerhet var för Ure nationens ryggrad. De stod för framtid, stabilitet och välstånd. Aristokratin var gammaldags och förstörd av konstlade privilegier. För Ure var det katastrofalt att den, enligt honom, inkompetenta aristokratin hade det avgörande politiska inflytandet. Varken de eller arbetarna sågs som bärare av hans syn på produktionen och utgjorde därför ett samlat hot, om än från vitt skilda samhällspositioner. Underklassen beskrevs sällan på något annat sätt än som hinder och risk. Dels för fabrikkssystemets utveckling och dels för sig själva vilket innebar att de representerade en fara för nationen. Medelklassen bar upp landet, stod för initiativ och moralisk styrka. Eftersom Ure så tydligt tyckte sig se avgörande skillnader mellan de olika samhällsklasserna var det inte rimligt att han skulle kunna tillerkänna alla lika rättigheter eller lika värde. I hans distinktion mellan samhällsklasser finner vi klara likheter med en av 1860- och 70-talets ledande regimkritiska brittiska liberaler, Herbert Spencer. Spencer var en systembyggare som använde naturliga lagar från kosmisk till psykologisk nivå. Med utgångspunkt i biologisk evolutionsteori byggde han en social evolutionsteori. Ures föreställning om naturlig skiktning och utslagning av människorna i samhället är gemensam med Spencer, även om Ure inte tecknade detta förhållande i ett sammanhängande system.

Andra samtida liberaler löpte dock linan ut och drog konsekvenserna av det klassiskt liberala polstulatet om allas lika värde. Bentham gick längst med »en man en röst».³ Hans ställningstagande var grundat i föreställningen att de

styrande och lagstiftande skulle vara representativa för hela folket, något som öppnade för samarbetet mellan radikala liberaler och den tidiga arbetarrörelsen (Aspelin 1979 s 235 ff). John Stuart Mill proklamerade en röst till alla, av omsorg om den öppna och fria debatten, men fler röster till de med utbildning.

Men Ure var som fabriksägarklassens företrädare inte intresserad av hela folkets representativitet eftersom de, till största delen, var att betrakta som hot och saknade moralisk styrka att styra ett land. Tidens politiska makt målades också i mörka toner. Ure menade att regeringar stiftade lagar som inkräktade på människans frihet: »Governments may, indeed, enact absurd laws, but they cannot compel mankind to obey them.» (Ure 1967 s 449)

Många lagar gick på tvärs mot produktionens egen rationalitet som för Ure utgjorde en faktor staten inte skulle störa, snarare följa och understödja. Skyddstullar var ett exempel på lagstiftning som sökte motverka produktionen. Tullarna hotade handeln och ledde till smuggling eller transferhandel via tredje land. Ure var för *laissez-faire*, som vid den här tiden etablerats som ett klassiskt liberalt krav med ett växande politiskt stöd. Jeremy Bentham's utilitarism, största möjliga lycka åt största möjliga antal, var Ure antagligen helt oförstående till. Han ansåg att arbetaren måste förstå att belöning för jordelivets slit skulle utfalla först i ett annat liv. Hans mål var alltid relaterade till produktionen, ökad produktivitet och ytterst en helt automatiserad industri. Fabriken bar på möjligheter och människan på hindren.

Ures ideologi svarar mot den analytiska kategori som Sven-Eric Liedman (1997) benämner den hårda upplysningen, det vill säga den del av upplysningsprojektet som svarar mot kvantitativt kumulativa faktorer inom naturvetenskap, teknik, administration och ekonomi. Den mjuka upplysningen representerar projektets kvalitativa dimensioner inom etik, politik, religion och konst där utveckling inte kan mätas som något kumulativt (Liedman 1997 s 26 ff). Filantropin började i 1830-talets England växa sig stark. Den representerade en rörelse som i mycket byggde på en kombination av hård och mjuk upplysning. Ure tog upp filantropin, men gjorde det på ett sätt där själva tekniken och fabriken på ett självfallet sätt fick stå för det filantropiska. Filantropin underordnades, i Ures fall, den hårda upplysningen.

Hos Ure hamnade arbetsorganisation i vid bemärkelse i fokus. Han diskuterade inte arbetsplatsens organisering som ett problemområde. Det var närmast självklart att det skulle vara maskinernas ordning som utgjorde mallen och var bestämmande för hela fabriken ordning, inkluderande arbetskraften. För Ure var ordningen runt omkring fabriken viktigare att ta upp. Det var här i samhället, som han fann problem vilkas lösning ett vidgat fabriksregemente skulle kunna åstadkomma. Enkelt kan vi säga att Ure förordade fabriksystemets expansion utanför fabriksområdet. Om fabriken, enligt Ure, nödvändiga ordning också tilläts att influera eller rent av styra den samhälleliga ordningen i sin helhet skulle många (eller kanske alla) av samtidens problem lösas. Lösningar som för Ure, så gott som alltid, knöts till fabrikenas möjlighet att bli så effektiva (produktiva) som möjligt.

ARBETSKRAFTEN

Fabriksarbete ställer krav på punktlighet och kontinuerlig arbetsinsats. Enligt Ure var det ett problem för fabriksägarna att omskapa en underklass med relativt hög frihet, egenbestämmande, till fabriksarbetare beredda att foga sig till den kollektiva ordningen och krav på underordning som det nya produktionssystemet krävde. Ure menade att det var få som passade för industriellt arbete och det var besvärligt att omkvalificera arbetskraften. Detta kan ha varit en viktig anledning till att många ungdomar och barn anställdes i fabrikerna. Av textilindustrins arbetskraft var 1833 50% under 21 år (Ure 1967 s 3). Men den viktigaste faktorn till den höga andelen unga i industriarbetet var antagligen rent ekonomisk. Lönerna för barn och ungdom låg långt under de för vuxna manliga arbetare, ett förhållande som gjorde det attraktivt för fabriksägarna med ung arbetskraft. Även kvinnorna var sämre betalda än män vilket kan vara en förklaring till att det allmänt var fler kvinnor än män anställda i textilindustrin.⁴

De låga lönerna för fabriksarbetande kvinnor kritiserades redan under Ures samtid men han försvarade fabriksägarnas lönepolitik.

Factory females have also in general much lower wages than males, and they have been pitied on this account, with perhaps an injudicious sympathy, since the low price of their labour here tends to make household duties their most profitable as well as agreeable occupation, and prevents them from being tempted by the mill to abandon the care of their offspring at home. (Ure 1967 s 475)

Med tanke på fabrikernas lönesättning, dess åldersfördelning och arbetsvillkoren, som de beskrevs av andra än Ure, så är det troligt att fabriksarbetskraften hade en relativt hög omsättning. Detta var ytterligare ett problem för industrins arbetskraftsförsörjning. På det samhälleliga planet var det ett hinder att lönearbetet som norm för underklassens försörjning inte fullt ut hade slagit igenom. Detta trots den förändrade fattigvårdslagstiftningen (Poor Laws of 1834). Ure menade att de fattiga »stängdes in» (enligt den gamla lagen) i sina församlingar där de levde av allmosor och representerade en växande arbetskraftsreserv som fabriksägarna i andra församlingar inte kunde använda sig av.

the peasantry are penned up in close parishes, where they increase beyond the demand for their labour ... This obstacle to the circulation and reward of labour will, we presume, be ere longed removed by the amended administration of the poor laws. (Ure 1967 s 357)

Fabriksarbete kan antas ha varit en vanlig väg till försörjning för underklassens vuxna och barn. De hade som grupp skiftande bakgrund vilket uppfattades som problem av Ure. Hindren för arbetskraftens rörlighet var på väg att lösas med den nya fattigvårdslagstiftningen och arbetshusen. Däremot hade arbetskraftens reproduktion dess kvalificering och disciplinering, inte lösts. Från fabriksägarnas perspektiv var det därför brist på arbetskraft. Ure analyserade problemet och visade på dess lösning.

UTBILDNINGEN

Hos Ure fanns en övertygelse om att underklassen agerade mot sitt eget intresse. De varken skapade utbildningar eller sökte sig till utbildning och varje kollektiv organisering bland arbetarna såg han bara som fördelaktig för organisationens ledare. För Ure var detta tecken på att arbetarna inte visste sitt eget bästa. Han hade en filantropisk ådra som inrymde korrektionstanken. Flera faktorer gjorde det svårt att korrigera vuxna till att från Ures perspektiv, tänka rätt och göra rätt. För den vuxna befolkningen fanns det inte mycket hopp om att de skulle kunna anpassas till fabrikkssystemets kvalifikationskrav. Ures korrektion riktades främst mot de riktigt unga, underklassens barn, som inte skulle tillåtas bli som sina föräldrar, »it is found nearly impossible to convert persons past the age of puberty, whether drawn from rural or from handicraft occupations, into useful factory hands.» (Ure 1967 s 15)

Användbarheten för industrin kunde hämmas om arbetaren var utbildad men detta tycks som generellt mått mest vara fråga om anpassningsgrad till fabriksarbete. Oavsett om den tidigare yrkeserfarenheten var lantarbete eller hantverk uppstod det problem vid anpassningen till fabriksarbete och dessa växte med arbetarens kompetens.

By the infirmity of human nature it happens, that the more skilful the workman, the more self-willed and intractable he is apt to become, and, of course, the less fit a component of a mechanical system, in which, by occasional irregularities, he may do great damage to the whole. (Ure 1967 s 20)

Yrkesmeritering, kvalifikation till hantverksyrke blev för Ure negativt som bakgrund vid fabriksarbete. Den utbildning som underklassen saknade skulle leda till förståelse för det nödvändiga tvånget att böja sig under fabrikkssystemets rationalitet, en anpassning till bundenhet och enformighet i fabriksmiljö. Att kunna utföra utan att tänka. Ure efterlyste minsta möjliga initiativ från de fabriksanställda. Han var trygg i förvisningen om att den vetenskapliga och tekniska utvecklingen på bästa sätt tog hand om utvecklingen av fabrikena.⁵ Hantverksarbetarens möjlighet att fritt välja arbetstempo eller ta paus när han ville fungerade inte i fabriksarbetets kollektiva maskinbundna arbetsorganisation. Fördelarna för arbetarna i fabrikkssystemet bestod, enligt Ure, av att det hårda hantverksarbetet med fluktuerande anställning och betalning ersattes med ett arbete som var lätt att utföra i »stabila» anställningar med »fasta» löner.⁶

Yrkesutbildning var ingen framkomlig väg för Ure i arbetskraftens kvalificering. Det befintliga utbildningssystemets resultat i Storbritannien underkändes av Ure: »The most flagrant reproach of this Protestant kingdom is, the uneducated state of the lower orders, and the ill educated of the higher.» (Ure 1967 s 404) Men han trodde på utbildningens korrigerande effekter. Ure var för den frivilliga utbildningen men argumenterade mot varje form av lagstiftande tvång till allmän skola. *The Factory Act of 1833* innehöll bestämmelser som avsåg att göra skolgång allmän för de fabriksarbetande barnen. Ure ansåg att lagen var absurd. Varje fabriksbarn skulle bli tvunget att på

måndagar presentera ett intyg om skolgång med minst två timmar per dag, i sex dagar, under den gångna veckan. Saknade de intyg fick inte arbetsgivaren ha dem anställda. Han tyckte att starka invändningar måste göras av »de fattigas riktiga vänner». Ure visade att lagen, för många, blev omöjlig att följa. Få fabriker var exempelvis så placerade att de låg på rimligt avstånd från skolorna, deras öppettider var också sådana att de inte passade de strängt upptagna barnen (Ure 1967):

Instead of protecting and improving the condition of the children, the supposed victims of the mill-owner's avarice, they have deprived them of the means of subsistence, causing them to be turned adrift to sympathise with the listless progeny of the farm-labour. (s 406) /.../ it was a piece of singular effrontery in the feudal legislators to accuse the manufactures of being responsible for the education of all the juvenile operatives whom they employ. What a tumult would such an enactment make, if applied to the dependent population of the rural members of either house of parliament! /.../ The twenty-first clause of the Factories Regulation Bill is an act of despotism towards trade, and of mock philanthropy towards the work-people who depend on trade for support. (s 405)

Ure hävdade, i motsats till många av fabrikssystemets kritiker, att fabrikerna var en utvecklande och hälsosam plats för barn att vistas i. Alternativet för barnen, om de inte blev omhändertagna genom arbete i fabrikerna var ett liv i misär som tiggare och tjuvar. Därför såg han lagstiftning om allmän skolgång, som falskt filantropisk och ett hot mot fabrikernas arbetskraftsförsörjning och underklassens moral.

Det är lätt att av Ures hårda kritik dra slutsatsen att han tyckte utbildning var onödig för de fabriksanställda. Men detta är inte fallet. Ure har en lång rad exempel där utbildning anordnades på frivillig (filantropisk) grund. Ofta var det fabriksägare som finansierat skolhus och anställt lärare. Till denna frivilligt anordnade utbildning var Ure odelat positiv. Utan den religiösa och moraliska fostran som de fabriksarbetande barnen fick i filantropiska fabriksägares skolor skulle människans dåliga sidor komma fram: själviskhet, avundsjuka och hat (Ure 1967 s 407). Vilken arbetsgivare vill anställa människor som domineras av sådana egenskaper?

Vid den här tiden växte det i England också upp skolor med inriktning på barn mellan tre och nio år. Ofta var det filantropiska sällskap och fabriksägare som skapade den ekonomiska grunden för skolorna. Ure påpekade syrligt att detta skedde utan inblandning av den politiska makten. Söndagsskolor var en vanlig form men Ure har flera exempel på skolor som också anordnade undervisning för barn under veckorna.

Här förenade Ure sin liberala politiska plattform med utgångspunkt i laissez-faire med en konservativ grund. Ure tog ställning mot varje försök att genomföra allmän skolplikt. Han såg den växande filantropiska rörelsen som garant för en skola utan statlig tvångskaraktär och en utbildning som främst syftade till att disciplinera den blivande arbetskraften. Kristendomen sågs av Ure som den perfekta grunden för disciplinering. De som missat evangeliets

budskap om människan hade gjort ett stort misstag. Filantropins mission var att lära människorna att högsta lycka var att vänta först i nästa existens. Med religionen och genom evangeliet kunde det hot mot stabiliteten i samhället som underklassen representerade stävjas och arbetarens kvaliteter som fabriksarbetare avsevärt förbättras. Ure trodde att filantropins skolor avvärjde hotet om en skola som förlorat den religiösa huvudinriktningen, vars utbildning riskerade att fungera sekulariserande och ge idéer om klassavancemang. En underklass som fick för sig att den skulle kunna nå medelklassens positioner sågs som ett hot.

Ure visade att utbildning var en väg för att på sikt fostra och disciplinera underklassen så att de skulle kunna vara acceptabla som arbetskraft. Men han beskrev den aktuella arbetarstammen som en moralisk, ekonomisk och militär risk. Ure förespådde nationens bankrutt och en avrustad militärmakt om de inte kunde disciplineras. Hur skulle det gå till?

DISCIPLINERING I FABRIKEN

Ure fann att grunden i varje fel som underklassen gjorde berodde på att de saknade rätt insikter. Det var därför de organiserade sig fackligt, strejkade och protesterade. Kapitalet slog tillbaka med intensifierad utveckling i syfte att skapa arbetssparande maskiner: »when capital enlists science in her service, the refractory hand of labour will always be taught docility» (Ure 1967 s 368). Arbetarprotesterna hade skyndat på eller tvingat fram den mekaniska utvecklingen. Genom att bygga ut sina fabriker med den senaste tekniken kunde fabriköerna göra sig av med obekväma delar av arbetsstyrkan. Ett sätt att, med Ures ord, vända den utveckling som gjort arbetarna till herrar och herrarna till underlydande (Ure 1967 s 364 f). En för honom onaturlig och därför omoralisk ordning.

Trots att vetenskapen stod på fabriksägarnas sida och att de med hjälp av vetenskaplig utveckling kunde bevara den sociala ordningen bromsade underklassen utvecklingen. Det räckte tydligen inte med att disciplinera arbetarna, kollektivt och individuellt, med hjälp av vetenskap:

Had it not been for the violent collisions and interruptions resulting from erroneous views among the operatives, the factory system would have been developed more rapidly and beneficially for all concerned than it has been, and would have exhibited still more frequently gratifying examples of skilful workmen becoming opulent proprietors. Every misunderstanding either repels capital altogether, or diverts it from flowing, for a time, in the channels of a trade liable to strikes. (Ure 1967 s 280)

Arbetarna förstod inte att deras egennyttan borde ses sammanlänkad med fabriksägarnas egennyttan och att denna var detsamma som en allmän nationell nytta. Vad fabriksägaren gjorde för att omsätta sitt kapital och för att öka sin avkastning, blev alltid till nytta för nationen och därmed för hela folket. Fabriksägaren var basen eller navet i produktionen och i samhällets utveckling. Jordägararistokratin och arbetarna kritiserades av Ure för att de

inte insåg detta. Om arbetaren lät sig disciplineras så skulle den vetenskapliga utvecklingen komma honom till del genom en ökad produktionen. Inte minst på grundval av, den i Ures system förutsatta, filantropin som garanterade ett positivt utbyte för arbetaren:

The constant aim and effect of scientific improvement in manufactures are philanthropic, as they tend to relieve the workmen either from niceties of adjustment which exhaust his mind and fatigues his eyes, or from painful repetition of effort which distort or wear out his frame. (Ure 1967 s 8)

Att detta också hade en misantropisk sida som berövade hantverkaren hans arbete för att i Ures anda ersätta honom med en maskin eller med billigare arbetskraft, som kvinnor och barn, var inget som Ure blygdes över att framföra. Här fanns tvärt om en poäng; genom utslagning blev arbetskraften billigare och lättare att disciplinera.

DISCIPLINERING UTANFÖR FABRIKEN

Ure pekade på att disciplineringen av arbetarna i fabriken hade kopplingar till disciplineringen av underklassen på ett samhällsligt plan utanför fabriken. Vi har redan sett att skolan för Ure utgjorde ett viktigt disciplineringsinstrument. En typ av fabriksägare som Ure med förkärlek refererade till var den uttalat patriarkala. Ett exempel är fabrikspatronen Greg som byggde upp ett allmänt undervisnings- och hälsosystem för sina arbetare. Dessutom startade han en klubb i för fabriks- och lantarbetare. Greg menade att det på klubben visade sig att lantarbetare inte var lika intelligenta som arbetarna från hans fabrik. Det visade sig också, enligt patronen, att barnen hellre gick till skolan och var mindre trötta efter en vanlig arbetsdag än efter en ledighet (Ure 1967 s 348).

Om vi för ett ögonblick låter bli att fråga oss hur han visste detta, kan vi konstatera att Greg ansåg sig ha (minst) två kunskaper, inhämtade utanför arbetsplatsen om sina arbetare. Han var antagligen både stolt och förtjust över att kunna vidarebefordra dessa till Ure som i sin tur tyckte att de passade utmärkt in i hans bok om fabriksystemet. Det är också troligt att fabrikspatronen var glad över att hans arbetare var intelligentare än lantarbetare och att barnarbetarna snarare tycktes bli piggare av att arbeta på hans fabrik än att vara lediga spädde nog på en självsyn där han framstod som en sann filantrop.

Även om berättelsen från Greg har låg trovärdighet för oss kan vi konstatera att Greg ansåg sig inte bara ha insyn i arbetarnas göranden och låtanden inom fabriken vägg. Han kunde dessutom blicka in i deras fritidsklubb och i barnens skolhus. I den mån arbetarna kan sägas haft en privat sfär så krympte denna. En annan effekt var att arbetarna individualiseras, de synliggjordes av makten (här personifierad av fabriksägaren) som individer där de tidigare uppfattats som kollektiv.⁷

Andrew Ure har visat att medelklassen är den enda som kan bära civilisationen. Den för samhället farliga massan, den egendomslösa underklassen, kunde kontrolleras och disciplineras på arbetsplatsen, i skolan och på (den sparsamma) fritiden. Nu har vi bara hemmets arena kvar. Var det här

underklassen ostört kunde smida revolutionära planer eller på annat sätt missköta sig så att proletärens egen och hans barns reproduktion som eller till arbetare var i fara? Nej! Fabriksägarklassen nådde genom filantropin även det proletära hemmet. Ure beskrev hur det 1833 hade startats »genuina» filantropiska sällskap med syfte att:

encourage industry and frugality, to suppress mendicity and imposture, and occasionally to relieve sickness and unavoidable misfortune ... and they are all advancing prosperously in their benevolent career. ... maps on a large scale, indicating every house. Thus the members of the several committees are enabled to explore poverty in its obscure haunts. (Ure 1967 s 372 f)

Även om Ure anför en lång rad problem för det engelska samhället och den växande industrin kunde han efter att ha författat *Philosophy of manufactures* luta sig tillbaka och se att programmet var på väg att fullföljas. Fabriksägarna och Ure ansåg sig sannerligen ha viktiga samhällsfunktioner att fylla utöver att förvalta sitt kapital.

URES OCH FABRIKSÄGARNAS MOTSÄGELSEFULLHET

Ure var präglad av motsägelsefullhet. Patriarkalismen kan ställas mot hans liberala frihetsbegrepp för individen. Tro på fabrikssystemet passar dåligt ihop med hans föråldrade historiesyn och rollen som folkupplysare för kvinnor och män från alla samhällsklasser går inte ihop med hans system för arbetarnas korrektion och moraliska fostran. Mitt i Ures självmotsägelser fanns en inre ideologisk konflikt. Han kritiserade den engelska politiken för att ha starkt konservativa och feodala inslag samtidigt som han själv stod med (minst) ett ben i den konservatism som var måltavla för hans kritik. Ure hade visserligen flera ståndpunkter gemensamma med de radikala liberalerna men den religiösa kopplingen, refererandet till försynen, den framträdande rollen för religionen i underklassens disciplinering, den patriarkala organisationen av fabrikssystemet pekar på ett annat ställningstagande. I *Philosophy of manufactures* vitsordar han liberala politiska lösningar men i praktiken är det den konservativa sidan av Ure som är starkast. I ett av sina senare brev skrev han att även om han sympatiserade med radikalernas utbildningspolitik så var han i grunden konservativ. (Copeman 1951 s 657)

Till detta hörde Ures religiösa sida som influerade såväl hans samhällssyn som hans vetenskapliga arbete. Han betecknas som den siste som försökte anpassa geologin till den bibliska skapelseberättelsen genom *System of geology* 1829. I *Philosophy of manufactures* beskriver han de textila landvinningarna i människans historia med utgångspunkt i Adam och Eva samt Noak och syndaflo den. (Ure 1967 s 81) Han hänvisade gärna till försynen, prisade försakelse och menade att människans belöningar aldrig kunde utfalla i nuet. (Ure 1967 s 404 ff)

Som undervisare var Ure under sina första lärarår innovativ, men idén med undervisning för de breda befolkningslagren var inte hans. Grundaren av institutet där han fick sin professorstjänst 1804, John Anderson (1726–96),

hade uppmuntrat deltagande av icke-akademiker inkluderande arbetare i sin undervisning. I sitt testamente uttryckte han en vilja att hans institut skulle undervisa alla i allt, oavsett klass eller kön. Det var egentligen märkligt att Andersons vilja uppfylldes eftersom han för ändamålet endast donerade sitt bibliotek och museum. Mot bakgrund av institutets magra ekonomi var Ures tjänst helt oavlönad, dessutom skulle han själv avlöna assistenter och köpa in nödvändig utrustning till laboratoriet. Därför är det rimligt att anta att Ures »folkundervisning» i första hand ska ses som en given förutsättning för hans professorstjänst. Den kursverksamhet som Ure drog igång med bland annat hantverkare som målgrupp blev en succé. Undervisningsgruppen bestod av 300–500 personer och upp till ett femtiotal kunde vara kvinnor (Farrar 1972 s 300).

Ure utförde ofta experiment (laborationer) som en del av undervisningen, ett innovativt pedagogiskt grepp som han möjligen drev för långt när han i demonstrationssyfte elektriskt stimulerade nerverna på en nyss avrättad. Han var i det närmaste lyrisk över effekterna av sina pedagogiska insatser. Det var antagligen under denna tid i sitt liv som han blev övertygad av undervisningens välgörande resultat. De egentliga ämneskunskaperna hamnade ofta i bakgrunden och effekterna för bland annat elevens levnad, moral och arbetsamhet betonades desto mer av Ure. Själv gav han sig en viktig roll och tycktes ha varit en uppskattad lärare under inledningen av sin karriär. (Farrar 1972 s 301)

Med tiden prioriterade han annan verksamhet och misskötte sina undervisningsåtaganden. Ure var inte blygsam kring sin egen person och försatt sällan chansen att kritisera andra. En samtida satirisk bild av Ure talar om en man vars inre självtilfredsställelse ses gnistra i hans ögon och vars självvärdering vida överstiger omgivningens värdering av honom:

In the proud tone of conscious superiority, he intrudes on every company; he pesters the learned, and insults the ignorant, with impertinent recitals of his abilities, his merits and his labours. (Farrar 1972 s 302)

Även om Ure levde i en tid där hätska utfall inte var ovanliga i den offentliga debatten tycks han ha intagit en föga hedrande särställning. Det var snarare regel än undantag att hans offentliga framträdanden, muntligt och i skrift, präglades av att de egna meriterna lyftes till skyarna medan han var mycket nedlåtande om andras (Farrar 1972 s 308). Han drog sig inte heller för att friskt använda sig av andras idéer, texter eller innovationer i sken av att de var hans egna. Andrew Ures *System of geology* från 1829 var vetenskapligt ur tid med sitt erkännande av den bibliska skapelseberättelsen. Men mer besvärande för Ure var att han beslogs med fusk eftersom långa textstycken i boken var avskrifter från andras arbeten, utan markering av citat eller hänvisning till referenser.⁸ Dessutom blev den vetenskapligt mycket hårt kritiserad av samtida geologer. Vid ett senare tillfälle hade han fräckheten att skriva om *bimetallic strip* som om det var en egen originalidé och tog patent för dess användande i termostatisk utrustning utan att vara upphovsman. (Farrar 1972 s 311 ff)

Farrar känner sig lättad när han undersöker Ures *Philosophy of manufactures*, och kan bedöma den som ett originalverk. Han jämför bland annat med Babbages *Economy of machinery and manufactures* från 1832, eftersom det är en bok som innehållsligt ligger nära Ure. Babbage skriver inte mycket om bomullsindustrin och har med förvånansvärt lite om automatisering, båda ämnen som Ure i hög grad tar upp (Farrar 1972 s 316). Ure hade egen kompetens inom fabriksområdet. Även om det är lätt att se kapitalismens cyniska sidor kan vi mot bakgrund av Ures liv och leverne nog föra mycket av cynismen och motsägelserna i *Philosophy of manufactures* till Ure som person. Går det, mitt i oredan av cynism och motsägelser, att teckna en bild av en konsekvent Ure?

Teknik och människa

Ure ansåg att tekniken utvecklades stadigt och kumulativt samt att den var determinerande. Teknikens subjektroll dominerade. Den beskrevs av Ure som god om man var med och ond för den som var mot. Var arbetarna »olydiga» och strejkade eller på annat sätt försökte sätta sig över den sociala ordningen och göra sig själva till herrar, då slog tekniken tillbaka. Moralen var inneboende i tekniken och den verkade disciplinerande i sig. Men om de nu var »med»? De riskerade ju fortfarande att drabbas av teknikens disciplinering, bli utan arbete och försörjning. Ure beskrev med förtjusning hur dyra yrkesarbetare kunde bytas ut mot billigare arbetskraft eller bli bortrationaliserade genom nya tekniska innovationer. En utveckling som var speciellt tydlig under 1820- och 30-talen då vävningen mekaniserades. För att vi ska få sammanhang blev tekniken god för alla fabriksägare, om de hade förstånd att vara »med». Det vill säga stödja och använda sig av ny teknik. För fabriksarbetarna var tekniken, i Ures mening, god i vart fall om de fick behålla sin anställning. Om vi låter kategorin arbetare bara benämna de som för ögonblicket var arbetare med anställning, i de för Ure saliggörande fabriker, så kan vi bortse från Ures motsägelser. Som komplettering kan vi använda Ures »rationella» förklaring för de som inte kunde dra nytta av den tekniska utvecklingen. Med en förenkling kan vi helt enkelt säga att de fick skylla sig själva. På samma sätt som Ure avfärdade de flesta arbetsplatsolyckor och arbetsrelaterade sjukdomar.

Arbetsförhållandena

Arbetsförhållandena i Englands fabriker kritiserades skarpt av en parlamentarisk kommitté 1832 och av *the Royal Commission of 1833* som mot förväntningarna inte mildrade kommitténs kritik. Många i jordägararistokratin såg fabriksystemet som en tillfällig verksamhet, ett övergående fenomen, och fabriksägarna som uppkomlingar. Bland dessa mottogs granskningarna av fabriker med glädje. Ures lyriska beskrivning av arbetsförhållandena blir mot bakgrund av den massiva kritiken av de dokumenterat dåliga förhållandena bitvis oseriös. Men vi får inte låta detta överskylla det faktum att förhållandena för gruvarbetarna och lantarbetarna var minst lika dåliga som de för fabriksarbetarna. Det är väl också detta som var kärnan i Ures arbetsmiljöargumentation. Fabriker var inte sämre som arbetsplatser

än andra och gamla tiders hantverksmiljöer var inte heller några idyller. Dessutom var hantverket det förgångnas produktionsform och fabriken framtidens genom att den sågs som civilisatorisk.

Lönerna

Ure menade att lönerna i fabriken var höga i jämförelse med hantverkar- och fabriksarbetarlöner i utlandet. I realiteten var detta ett argument bland många andra mot lönehöjningar i industrin. Han slog tillbaka varje motiv för högre löner. Låga kvinnolöner gjorde att de inte lockades att försaka hem och barn. Låga löner för barnarbete ledde till att föräldrarna inte släppte i väg sina barn till fabriken vid för ung ålder. De vuxna människors löner skulle hållas nere så de inte leddes in på dåligt och osunt leverne genom att ha råd med onyttig mat och alkohol. Och viktigast; låga löner gjorde att fabriksägaren kunde öka sin profit. Låga löner var därför bra för alla! Ure var inte heller pigg på klassrörlighet, underklassen skulle veta sin plats. Låga löner ingick därmed i disciplineringsprogrammet. Liksom den utbildning han var för om den inte inskränkte på arbetstiden och om den främst hade en moralfostrande karaktär med religionen i centrum.

Hur representativa är då Ures motsägelser för hans samtid och för det skrå av fabriksägare han företrädde? Ovan kan vi se att det går att teckna Ureska programförklaringar som är konsistenta. Hans text tar fabriksägarnas parti och som sådan är den knuten till grundläggande konsekventa hållningar som han inte bryter. Religion och moral i centrum, konserverande av klasstruktur nedåt, fabriksägarklassens rörlighet uppåt, fabriksägarna som bas för nationens välstånd och kraft samt det ständigt pockande behovet av att kontrollera, korrigerar och disciplinera underklassen. Ures stil och personlighet var nog inte representativ för tiden, inte ens för den grupp, fabriksägarna, som han kan sägas företräda. Men han var en mycket god uttolkare av det växande fabrikssystemet och bör därför tas på allvar i de förslag han hade för att underlätta dess utveckling. Ure beskrev den industriella revolutionen, 50 år innan termen myntades! Den blandning av liberal radikalism och konservatism som präglade Ure kanske inte var representativ för medelklassens bredare skikt, men turbulensen av motstridiga ideologiska strömningar var en del av Ures samtid. Ideologiska motsägelser är kännetecknande för en tid med snabba förändringar.⁹

Frågeställningarna om säkrandet av arbetskraftstillgång, disciplinering av arbetare är i ett längre tidsperspektiv fundamentalt viktigt för fabrikssystemets och därmed det kapitalistiska samhällets reproduktion. När Ure blickade framåt hade han stor tilltro till den växande filantropins möjligheter. Därför kan det vara intressant att ställa Ures filantropi mot andra beskrivningar och följa dess utveckling över tid.

URE OCH FILANTROPIN

I frågeställningar som berör disciplinering, kontroll och korrektion återvände Ure ständigt till begreppet filantropi. Han betecknade sig själv som filantrop och hade en mängd beskrivningar av filantropiska projekt som var under

utveckling. Vi skulle kunna rycka på axlarna åt Ures filantropi, hänvisa till hans cynism och stoppa honom i det misantropiska fack han otvetydigt hör hemma i. Men låt oss istället studera Ures filantropi; de projekt han beskrev och anslöt sig till har säkert existerat. Även om vi måste ta resultatbeskrivningarna med en ordentlig nypa salt så hade han en infallsvinkel och argumentation som är intressant. Var filantropin central för disciplinering av arbetarklassen och när den konstituerats för dess reproduktion (samhälleligt, socialt och kulturellt)? Kan då filantropin vara en del av kapitalets reproduktionsprocess (ackumuleringen)?

Donzelot (1979) beskriver filantropin i Frankrike som en verksamhet med två poler: *Assistance pole* som bestod av bistånd i form av hjälp till självhjälp, främst via rådgivningsverksamhet med målet att befordra sparsamhet. Om detta inte kunde noteras av filantropins undersökande verksamhet, det vill säga om fattigdom eller tiggeri var det synliga, så sågs det som tecken på bristande moral. *Medical-hygienist pole* kopplade ihop fysiskt och moraliskt tillstånd. Genom en förbättrad folkhälsa minskades risken för våldsamt agerande från underklassen. Därmed kunde den statliga repressionen, i dess fysiska uppenbarelse, minska (Donzelot 1979 s 55 f).

Donzelot menar att problemställningen för filantroperna var hur fattigdomsproblemet skulle kunna lösas utan att liberalismen hotades. Mot filantropins lösningar stod etatisterna, som via en förstärkt statlig maktapparat ville återinföra personliga härskarmodeller, och socialisterna som ideologiskt hotade den grundläggande liberala äganderätten och såg kollektiva regleringar som en väg för att avskaffa nöd och armod.¹⁰ Filantropin segrade som strategi och feodala beroendeförhållanden och härskartekniker byttes ut mot rådgivning och reglerande normsystem, ibland i form av lagstiftning. Filantropin opererade mellan statsapparaten och samhället som en förmedlande och stabiliserande länk. Donzelot (1979 s 57 ff) betecknar den som en positiv maktutövning, som hade kombinerats med repression genom en statlig våldsapparat. Han beskriver den franska filantropin, ett geografiskt steg från Ures England.

Att filantropin är en internationell rörelse visas av Donzelot som knyter den franska situationen till den engelska. En viktig grund för de franska filantroperna var den engelska ekonomen Malthus. Han hade i sin *An essay on the principle of population* 1798, visat på ett kommande överbefolkningsproblem. Kontentan för filantroperna var att välgörenhet genom allmosor, på sikt, endast förvärrade fattigdomsproblemen. De fattiga blev med Malthus teori ständigt fler vilket ledde till en befolkningskris eftersom livsmedelsproduktionen inte kunde öka i samma takt. Därför var de fattiga själva orsak till sin stegrade misär. Allmosan blev ett rent slöseri för givaren och nyttade inget till för mottagaren. Folkmängden balanserades naturligt mot de fattigas existensminimum. Ökat välstånd för de breda folklagren var för Malthus en utopi. Folkmängden som problem var därmed olösligt och skulle kunna flyttas bort från dagordningen, om det inte var för att de fattiga upplevdes som ett hot. Filantropins främsta uppgift var att neutralisera detta. Det var i och genom familjen som fattigdomens skrämmande uttrycksformer skulle bekäm-

pas. Barnen och kvinnorna var viktiga målgrupper i ett arbete där både givare och mottagare sågs som »vinnare».¹¹

Hur stämmer då bilden med den filantropi vi kan säga att Ure stod för? Ure var inte villig att föra in normsystem i statliga lagtexter och står därför inte för en medierande filantropi, den pol i Donzelots system som betecknas *medical-hygienist*. Ändå var Ure på sitt cyniska och buttra sätt en socialmedicinsk pionjär. Han kopplade folkhälsan till arbetsplatserna, boendet och matvarorna. Hans översvallande positiva beskrivningar av fabriksmiljöerna har, enligt Donzelot, inte någon motsvarighet i den franska. Men Ure propagerade även för fabriksystemet som om det hade en inbyggd filantropisk rationalitet. Är det åter en extrem ståndpunkt? Nej, det är just här som Ure skulle kunna få filantropernas stöd. Fabriksystemet regleras i lagstiftningen under 1800-talet. Det sker bland annat genom de normerande lagar som vi med Donzelot kan föra till *medical-hygienist pole*. Ett exempel är de lagar, *factory acts*, som avsåg att reglera barnarbetet i den engelska industrin. Motsvarande lagstiftning finner vi i Frankrike. Lagstiftningen som sådan fick Ure att se rött, den hotade den individuella friheten. Om vi tittar på dess inriktning eller applicering finner vi att lagstiftarna hade ett speciellt öga till fabriksystemet. Ure tyckte det var orättvist eftersom småskalig tillverkning och jordbruk hamnade utanför lagstiftningen. Han insåg inte att det var den av honom omhuldade filantropiska karaktären, inbyggd i fabriksystemet, som gjorde den intressant för lagstiftning.

I Frankrike ansågs, liksom i England, fabriksystemet skapa problem. De som förespråkade en återgång till gamla tider såg ofta fabrikskärnan som orsak till fattigdom, misär och ohälsa liksom till låg moral och revolutionsbenägenhet hos underklassen. Men filantroperna hade lösningen, allt kunde korrigeras genom »decreeing norms that would protect children, health and education». Dessutom kunde detta göras lättare direkt på arbetsplatsen genom fabriksystemet. 1841 infördes, i Frankrike, en lag som reglerade barnarbete, denna respekterades inte av små arbetsplatser men synes ha fått genomslag på fabrikskärnan. Detta visade fabriksystemets förtjänster, något Ure delar med filantroperna: »Wasn't factory discipline the best way to spread these norms, to bring about pacification of the population.» (Donzelot 1979 s 72)

Vi kan se att det är svårt att entydigt placera in Ure i Donzelots beskrivning av den filantropiska rörelsen. Det tvåpoliga systemet känns för trångt för Ure, det behövs ytterligare dimensioner. Alternativt leder Ure oss in på ett spår där Donzelots slutsatser om filantropins karaktär och dess succébetonade strategi delvis faller. Ure kanske inte var representativ för filantropin i allmänhet, varken som den utformades i Frankrike eller i England, men han kan vara representativ eller ha uttalat sig i linje med gruppen fabriksägarna. Dessa var viktiga både som arbetsgivare och som filantropiska välgörare genom donationer eller genom direkt filantropiskt inspirerade reformer inom de egna domänerna (arbetsplats och närsamhälle). För Ure och fabriksägarna var den filantropiska handlingen individuell och relaterad till ekonomi och produktion.

FRAMTIDSSKISS

Donzelot menar att filantropin representerade en antipatriarkal eller rent av matriarkal rörelse. En bourgeoisens feminism som var ett viktigt led i kvinnans frigörelse? Eftersom det är mycket svårt att ens tänka sig Ure som en kvinnosakens förkämpe kan det vara intressant att närmare följa denna filantropis utveckling. En viktig hörnpelare var undervisning, som ett sätt att bryta underklassens dåliga föräldraskap. Genom barnen fanns också en utmärkt väg för att komma över den proletära familjens tröskel, en förutsättning för filantropins individualiserade hjälp och orsaksanalys. Viktigt för den undersökande, forskande filantropen och ett sätt att direkt i varje familj skapa kontaktytor. Här systematiserades också arbetet med inriktning på kvinnorna. Stora delar av filantropin kan ses som en aktion från kvinna (bourgeoisens kvinna) till kvinna (den proletära kvinnan). Målsättningen var att skapa naturliga och kärleksfulla relationer mellan hjälpare och hjälpt, mellan bourgeoisie och proletariat (t ex Taylor Allen 1988 s 32). Ure beskrev med förtjusning småbarnsskolorna och de lokala filantropiska organisationer som var föregångare till settlementrörelsen. Han argumenterade inte mot att kvinnor engagerade sig i verksamheterna. Ures exempel rymmer flera fall där fabriksägarens hustru arbetade filantropiskt. Han verkar inte heller haft något emot om delar av det filantropiska arbetet utfördes som lönearbete av kvinnor. Fanns det en symbios mellan en begynnande borgerlig feminism och en patriarkal kapitalism?

Vi kan konstatera att Ure, med filantropin, rörde sig på ett socialt fält som var under konstruktion. Det går att se filantropin som ett område vilket öppnas för flera olika aktörer, en social arena för kamp. Där fanns arbetarklassens vuxna och barn, ofta beskrivna som passiva objekt, exempelvis; av forskaren (Donzelot), av kapitalisten (Ure) och av filantroperna. Där fanns också patriarken, donatorn och givetvis medelklassens undersysselsatta kvinnor. Och i den historiska kulissen väntar flera på att få äntra scenen. Med utgångspunkt i Donzelot kanske det skulle gå att avfärda eller marginalisera Ures filantropi. Donzelots bild är dock inte fullständig. Han tar inte hänsyn till att den förkapitalistiska familjen och den borgerliga familjen är olika som sociala enheter. I »*ancien régime*» var det (stor)familjen, i dess betydelse som produktionsenhet, som utgjorde den minsta politiska beståndsdel i en nation. Eftersom den sociala och kulturella enheten sammanföll med produktionsenheten var individen omgärdad av ett relativt stabilt system för disciplinering, kontroll och korrektion. Under långa tider fanns både dubbla uppsättningar och tydliga glapp. Familjen som produktionsenhet existerade parallellt med den borgerliga kärnfamiljens framväxt. Glappet och det, som kanske främst, ledde till filantropins utrymme och framgång var att en växande massa inte ingick i någon normaliserande familjekonstruktion. Det saknades instrument för att stabilisera samhället med de nya strukturella och kulturella betingelserna som växte fram genom de nya villkoren för produktion. När familjen i allt väsentligt, men under kyrkans och ytterst statens övervakning, som produktionsenhet och minsta sociala enhet också skötte reproduktionsarbetet så var det en reproduktion med sikte på det egna hushållet. Arbetet var

inte lönearbete. Eftersom lönearbetet existerar utanför reproduktionsenheten (familjen) blev det nödvändigt med reproduktionsinsatser som också låg utanför familjen.

Den borgerliga familjen applicerades som norm och bildade bas för reproduktionen. Dessutom skapades kompletteringar genom i huvudsak två vägar. Arbetsplatsen gavs eller åtog sig reproducerande uppgifter, och det byggdes upp en särskild, för ändamålet avpassad, institution. En överföring av reproduktionsarbete (funktioner) från familjen eller hushållet till arbetsplatsen genomfördes. Vi kan genom Ure få en lång rad exempel där produktionsenheten fabriken och fabriksägaren övertagit reproduktiva uppgifter från produktionsenheten familjen och husbonden. Eller att den nya produktionen fyllde ut ett tomrum som uppstått där familjen slutat fungera som produktionsenhet. Samtidigt som lönearbetsplatsen utförde reproducerande uppgifter byggdes den andra vägen ut, reproduktionsenheten, institutionen skolan. Ibland utfördes detta till och med integrerat på initiativ av industrikapitalisten. Den samhälleliga och kulturella reproduktionen sker därför i kapitalismen liksom i det förkapitalistiska samhället i hög grad inom produktionsfären. Nya former måste dock till eftersom produktionen strukturellt förändrats. Vi kan teckna en bild av filantropin med fler fasetter, inbördes lite olika till ursprung och inriktning. Om vi gör ett litet historiskt tidshopp så kan konfliktytor inom filantropin beskrivas med hjälp av de som stod i den historiska kulissen, ivrigt trampande för att få äntra scenen: Forskare, lärare, socialarbetare, personalarbetare och andra experter.

Om vi gör ett nedslag i början av 1900-talet kan vi se att *medical-hygienist pole* allt mer institutionaliseras. Den träder in i akademien genom områden som yrkesmedicin och arbetspsykologi. Områdena professionaliseras och befolkas av en intellektuell elit. Utanför akademien skapas det nya yrkesområden, i statsapparaten men kanske främst i produktionen. Det moderna personalarbetet börjar ta form (Glimell 1997, A. Theliander 1997). Ures iver att säkra kontrollen över produktionen för kapitalägarna kan jämföras med Frederick W. Taylors. I *Shop Management* (Taylor 1947) och i *The principles of Scientific Management* (Taylor 1947) vittnade Taylor om att arbetaren vägrade att förstå det som, för honom (och tidigare för Ure), var naturenliga självklarheter. Tvånget att följa produktionens egen rationalitet, med det inbyggt vetenskapliga, det automatiskt moraliskt och självfallet ekonomiskt rätta. Arbetaren förstod inte sitt eget bästa.

Ure argumenterade med emfas mot statliga kommissioner och kommittéer. Taylor blev kallad att vittna inför en parlamentarisk kommission som ifrågasatte grunderna för hans managementsystem. Det fanns en filantropi som, ibland mot sin egen vilja, lockades att använda den liberala statsapparaten för att tillgodose sina intressen. Även om resultatet kunde vara utmärkt, också ur Ures och Taylors perspektiv, fanns här en konfliktyta. Vilken roll skulle statsapparaten ha? Filantropin blev allt mer en integrerad del av staten. Skolan styrdes, normerades och finansierades i hög grad via statliga beslut, fattigvårdens lokala karaktär bröts upp, bland annat, genom att socialarbetaren trädde fram som en begynnande profession. Från socialarbetet var steget inte långt till personalarbetet. I början av 1900-talets

Sverige representerade dessa yrken med liknande arbetsuppgifter och utbildning begynnande professioner i olika sfärer. Offentligt anställda socialarbetare knutna till en institutionaliserad kommunal apparat, styrd och reglerad via en växande normerande lagstiftning. Privat anställda personalarbetare (fabriks-konsulenter) verksamma inom det socialpolitiska området med samma humanitära (filantropiska) utgångspunkt som socialarbetarna. Ann Thelander (1997) beskriver detta utifrån ett Weberianskt arenaperspektiv. Olika sociala aktörer utkämpar en kamp för att uppnå ekonomiska, politiska och sociala belöningar. Här möter den borgerliga feminismen en utmaning. Borgerlighetens kvinnor rör sig mot den offentliga sfären. Ingegerd Tallberg Broman (1996) visar att det är en rörelse som hade sitt ursprung i de filantropiska fruntimmersföreningarna som bildades under 1800-talet. I huvudsak blev kvinnorna isolerade genom att de äntrade ett omsorgsområde som redan från början sågs som kvinnligt: »Även om arbetet bedrivs i en offentlig sfär, så följer den privata sfärens ideologi för arbetet.» (Tallberg Broman 1996)

Ann Taylor Allen (1988 s 24) refererar till Dahrendorf och skriver om att överskrida dikotomin mellan privat och offentlig. Vi kan se att dikotomin överskrids i vissa delar och i andra fungerar den instängande. Genom kvinnornas filantropiska arbete överskrids den så att det offentligas kontroll av familjen ökar. De patriarkala strukturerna, disciplineringen och kontrollen tränger sig på. Motsvarande överskridande för kvinnorna från det privata till det offentliga uppstår inte. Det tycks som att det inte primärt var ett överskridande från de som stängdes in eller förtrycktes genom det privatas avskiljande. Det kan ses som att den offentliga patriarkala kapitalistiska delen av Allens dikotomi-bild intervenerar den privata sfären, ironiskt nog genom att kvinnorna i borgerligheten, vars män i allt väsentligt kan sägas vara makthavare i den offentliga sfären, intervenerar underklassens hem och familj. Syftet är inte primärt att frigöra, varken sig själv eller någon annan. Det är disciplin och social ordning. Inte frigörelse av kvinnan, inte att influera, eller överskrida dikotomin mellan det offentliga och det privata. Den patriarkala kapitalismen tränger sig på. Lönearbetet och industrin, villkoren i produktionen är överskridande. Filantropin, och kvinnorörelsen är underordnad.¹²

Ett exempel kan vara personalarbetet. Här mötte kvinnorna om man så vill Taylor och Ure. När personalarbetarnas föregångare, de kvinnliga fabriks-konsulenterna, arbetade utanför den egentliga arbetsorganisationen så uppstod inte någon öppen konflikt, men när de integreras i arbetsorganisationen måste de ta strid för sina socialt inriktade idéer. Över tid förändras också det socialt och humanitärt inriktade personalarbetet. Det sker en anpassning till arbetsgivarna. Personalarbetet ansluter med tiden allt tätare till företagens strategier (A Thelander 1997).

Vi kan se att filantropin har förändrats. I stora delar har den integrerats i de offentliga institutionerna som bland annat skapat underlag för många kvinnors lönearbete. Det som under 1800-talet kunde beskrivas som hjälp från kvinna till kvinna har professionaliserats och institutionaliserats. Först tog folkhemmet och den sociala ingenjören över, sedan kom ett uppbåd av

konsulter och experter. Vad som kommer härnäst ska jag inte spekulera i här. Jag har fört en diskussion om en filantropi, internationellt utbredd, vars verksamhet drevs av framför allt kvinnor. Ure stödde stora delar av filantropin och han avtäckte inga motsättningar mellan filantropins praktik och industrin, snarare tvärt om. Undantaget är den filantropiska gren som opererade med lagstiftning som en normaliserande och moralhöjande teknik. Även om Ures människosyn och syn på kvinnan stod långt ifrån den borgerliga feminismen som skulle växa fram, så hade han antagligen inte haft något emot deras filantropiska insatser. Det var kontrollen och disciplineringen av arbetarna som var Ures största bekymmer. Om filantropin inte hotade fabrikskapitalets maktutövning så fanns ingen anledning till kritik. Vi kan konstatera att kapitalismens och fabriksystemets reproduktion bland annat säkrades av filantropin. Speciellt viktigt var dess intervention i underklassens privata sfär. Något som för Ures samtid bättre beskrivs som ett synliggörande av arbetarfamiljen genom normerande, kontrollerande och individualiserande filantropiskt arbete.

PRODUKTIONENS ÖVERORDNING OCH MAKTUTÖVNINGENS TEKNIKER

Filantropin är underordnad produktionen. Med detta menar jag inte att filantropin helt var utan kraft att genomföra uppgifter, eller lyckades med delar av strategin som kan tänkas ha varit kontraproduktiv ur kapitalägarnas perspektiv. Jag anser att filantropin i väsentliga delar underordnades den patriarkala kapitalismen som ersatte den patriarkala feodalismen. Produktionsordningen i det nya, blev överordnad lokala, regionala och internationella filantropiska strategier.

För att ytterligare undersöka produktionens överordning ska jag med hjälp av Michel Foucault men med utgångspunkt i Ure se hur han beskriver eller föreslår tekniker för disciplinering med avseende på maktutövning. Foucault definierar inte makt som något som innehas. Det är i utövandet hans fokus hamnar. I utövandet har makten en riktning, som i Ures fall beskrivs som ett önskvärt tillstånd, från ett systembundet fabrikskapital mot proletariatet. Den makt det gäller existerar endast när den utövas och kan inte ses som den härskande klassens privilegium utan är en effekt av den strategiska position denna klass intar (Foucault 1993 s xiv). »The power of the bourgeoisie is self-amplifying, in a mode not of conservation but of successive transformations.» (Foucault 1980 s 160) Foucault (1993) beskriver genom kriminalitetens och laglöshetens historia hur lagen och därmed disciplineringen förändras. Han granskar Frankrike men gör jämförelser också utanför landets gränser, framställningen gäller i stora delar också för övriga västvärlden. Den tid Foucault beskriver som omvälvande sammanfaller med Ures samtid.¹³

En viktig poäng för Foucault är att disciplineringens inbyggda logik består av det manifesta, som inte lyckas, och det latent, som lyckas. Detta är den egentliga disciplineringen, det vill säga disciplineringen av alla dem som inte blir straffade. Disciplineringen som skapas genom kriminaliteten, den förmedlade ordningen, den förstärkta underordningen, motståndets upphä-

vande. Kontrollerandet som reproducerar det till synes naturgivna, den nya tidens allsmåttiga förtryckande ordning (Foucault 1993 s 299 ff). Jägaren blir inte tjuvjägare och den som plockar pinnar i skogen blir inte bränsletjuv förrän handlingarna blir kriminaliserade. När jägaren upptäcks och förklaras vara tjuvjägare, blir han kriminell. Den manifesta delen av straffsystemet kan gå ut på att bestraffa eller korrigerar den tjuvjagande individen. Men Foucault menar att den viktiga processen och det verkliga resultatet egentligen inte rör mellanhavandet polis-rättsväsende kontra den kriminelle. Det är den latent processen, alla ostraffades ickekriminalitet, som är det verkliga resultatet. Går detta att applicera på Ure och fabrikssystemet?

För Ure var fabrikssystemet automatiskt korrigerande. Arbetarna fick vid arbetsnedläggelse eller andra kollektiva aktioner riktade mot fabriksregimen eller den nya tekniken en ytterligare automatiseringsutveckling som bestraffning. Fabriksägarna hade som vi minns vetenskapen på sin sida. De arbetare som ej varit lojala kunde avskedas. Men det var inte endast de som uppviglade till strejk som Ure vände sig mot, alla arbetare blir föremål för korrektion. Ur fabriksägarens perspektiv var det viktigast att korrektionen fungerade för de som fanns i arbete. Det är dessa som, om möjligt, ska lära sig att inte strejka, att böja sig för den vetenskapliga och naturenliga industrialiseringen, kort sagt; disciplineras. Disciplinerings latenta funktion, dess inre logik, som den beskrivs av Foucault exponerades av Ure. Den individuellt riktade disciplinära åtgärden, att avskeda uppvigglaren, förväntades kollektivt disciplinera alla arbetare. Fabrikssystemet blir med nödvändighet automatiskt korrigerande av det icke normala eftersom produktionens rationalitet med naturnödvändighetens universella precision definierar det normala. Foucault (1993 s 205) menar att »övervakningen blir ett avgörande ekonomiskt redskap, i den mån den samtidigt är en del av produktionsapparaten och ett specifikt kugghjul i den disciplinära maktapparaten».

Ure beskrev kontrollaspekten och ekonomin i fabrikssystemet från flera aspekter. Kvalitetskontrollen, menade han, blev inbyggd och automatisk. Den fungerade genom maskineriet. Med kvalitetskontrollens automatisering följde också en fullständigare övervakning av arbetaren än någonsin tidigare. Det sker genom maskinen men också genom fabrikssystemets tid- och rumsreglering och dess standardiserade ordning. Ure klassificerade textilfabrikerna efter råvaran och tog därefter mycket noggrant upp dess interiör, lokaler och mekanik. Den överordnade kontrollerande instansen ges företräde. När Ure beskrev fabrikssystemet, hamnade dess inbyggda beroendeförhållanden ofta i förgrunden: Hur arbetarna organisatoriskt, genom maskineriet är knutna till och beroende av varandra. Hur det upprättas beroendeförhållanden mellan arbetare och maskin samt mellan fabriksägare och arbetare. Genom fabriksens rationalitet och genom dess kontrollformer synliggörs varje individuell arbetare på ett sätt som äldre tiders produktion sällan måktade med. Organisatoriskt är det enkelt att dra paralleller till Panopticon.

En inspektör som oförhappandes dyker upp i Panopticon kan med ett enda ögonkast och utan att man kan dölja något för honom se och bedöma hur hela anstalten fungerar. (Foucault 1993 s 239)

Det är då inte heller förvånande att fängelserna liknar fabriker, skolor, kaserner, sjukhus, de liknar ju alla fängelser. (Foucault 1993 s 266)

I inspektörens roll är det lätt att tänka sig Ure när han inför sitt arbete med *Philosophy of manufactures* besöker textilfabrikerna.

Ure uppehöll sig gärna kring teman om kapitalets omsättning och arbetskraftens tillgänglighet. Teman som kan relateras till ackumulationsprocessen. Foucault skriver att »i själva verket kan de båda processerna, ackumulation av kapital och ackumulation av människor, inte skiljas åt» (Foucault 1993 s 258). Ure ivrade för att ackumulationen av människor skulle underordnas den kapitalistiska produktionens krav. Det var en viktig fråga för fabriksägarna, Ure var otålig och irriterades över att den nya fattigvårdslagstiftningen (1834) inte fick snabbare genomslag. Kapitalets ackumulation hindrades av statlig lagstiftning och var alltid hotad av arbetarna, genom deras brist på disciplin, strejkbenägenhet, lättja och oförmåga att rätt kvalificerad finnas på lämpligt geografiskt avstånd från fabriken. Vad Ure så hett önskade sig var en industriell armé, ett stabilt system för kapitalets, produktionens och arbetskraftens reproduktion.¹⁴

SLUTORD

Med vår tid som facit kan vi säga att Ure fick mycket av det han önskade, men att utvecklingen ändå inte tog hans väg. Ure levde i ett samhälle med en småskalig kapitalism. Fabriksägaren hade ofta själv kontrollen över sin produktion, arbetsplatserna var inte större än att de var överblickbara. Ure förutsåg aldrig den storskaliga kapitalismen, med dess gigantiska finans- och industrikapital, som började genereras runt sekelskiftet med främst USA som bas. Han kunde helt enkelt inte tänka sig en sådan utveckling. Det var det småskaliga fabrikskapitalets expansion och den småskaliga fabriksproduktionens effektivisering som Ure hade för ögonen. I Ures Utopia fungerade de klassiska ekonomiska lagarna fullt ut. Truster, oligopol och statsunderstödd monopolkapitalism skulle varit ovälkomna fenomen, liksom den expanderande statsapparaten och den växande administrationen i företagen.

I dimensionen rätt eller fel kan vi nöja oss med att konstatera att Ure fick rätt i en del och fel i annat. Viktigare är att han för oss illustrerar hur svårt det kan vara, trots god information och nära anknytning till händelsers centrum, att bedöma de förändringar som sker i den egna samtiden. Att exempelvis skilja det förgångna från framtiden. Med hjälp av Ure har vi fått en alldeles speciell inblick i en tidsepok. Vi har fått se att det gamla mycket väl kan vara det nyas följeslagare, där det till och med inom en och samma programförklaring kan göra motstånd mot det nya. Med ett nutida perspektiv har nog många svårt att koppla samman evangelium, gudsförsyn och belöning i nästa liv med industriell administration,¹⁵ men det är inte säkert att det var något som mötte förvåning i Ures samtid, även om det redan då var en gammaldags hållning. Vad i den nutida industrikonsultens radikala och framtidsinriktade program representerar motsvarande hållning?

Vi har studerat en tid av arbetets förändring och undersökt den med hjälp av frågeställningar som fört oss in på arbetskraftens och arbetsorganisationers reproduktion genom utbildning, disciplinering av arbetskraften på arbetsplatsen och i samhället med filantropin som ett speciellt intressant exempel. Den tidiga kapitalismen innebar en kraftig omstrukturering av reproduktionsprocesserna och ger underlag för att studier av förändringar i reproduktionen bör vara ett sätt att finna och förstå förändringar i arbetslivet. Viktigast är här processer som ligger nära arbetsorganisationen och har nära koppling till kapitalets reproduktion. Vilka sådana reproduktionsprocesser är idag under förändring?

En viktig poäng är att Ures föreställning om människan som determinerad och underordnad en teknisk vetenskaplig utveckling med subjektstatus, men utan aktörer, inte håller. Historiens aktörer, människorna, har satt krokben för denna grundbult i Ures utvecklingsprogram. En ideologisk utgångspunkt som än idag frodas och underhålls. Av vilka? För vilka ändamål? Vilka klargöranden kan en ideologianalys av vår tids arbetsorganisatoriska förändringsprogram generera?

NOTER

För artikelns tillkomst vill jag speciellt tacka Eva-Lena Dahl, idé- och lärdoms-historiker vid Göteborgs universitet. Eva-Lena satte Ures *Philosophy of manufactures* i händerna på mig under en forskarutbildningskurs våren 1997. Hon har sedan läst utkast till artikeln och kommit med värdefulla synpunkter.

1. Naturfilosofin sökte svar på frågor om strukturer och grundläggande processer i naturen genom metafysisk spekulering. Ure hörde antagligen till den sista generationen naturfilosofer vars frågor övertogs av den experimentella och matematiska naturvetenskapen.
2. Jämför exempelvis med Spencer: »Every man has the freedom to do all that he wills, provided he infringes not the equal freedom of any other man.» (Dahl 1984 119 f)
3. Bramsted och Melhuish (1979 s 243 ff). Begreppet; »en man en röst», innefattade inte kvinnorna eftersom de i normalfallet hade en man eller en far eller annan manlig släkting som kunde representera dem och föra deras talan.
4. I grova tal tjänade en femtonåring mindre än en fjärdedel av en vuxen man. En vuxen kvinna hade mellan en tredjedel och hälften av den vuxne mannens lön. (Ure, appendix)
5. Marx (1969 s 365, s 380 f) använde Ures beskrivning av fabriken arbetare som objekt, underordnade den centrala, autokrata, ångmaskinen, för att karaktärisera kapitalismen. Ure fick stå modell för urtypen av den motsägelsefulla kapitalisthjärnan.
6. Ure s 279. Fasta refererar här till *steady wages* men betyder därmed inte att lönen är fast i vår betydelse, ackord som styckepris etc var vanligt, liksom att lönen fluktuerade med variationer i produktionen som den enskilde arbetaren inte kunde råda över, exempelvis maskinhaveri.
7. För att visa på den sociala utvecklingspotentialen med industrialiseringen har Ure flera exempel på hur industriarbetarna klär sig bättre, äter bättre, uppträder bättre (skickar exempelvis sina barn till söndagsskolan och uppför sig väl i kyrkan under gudstjänsten) än andra lönearbetargrupper.

8. Ett förhållande som kanske i högre grad har med hans ålderdomliga stil att göra än medvetet fusk. Det var inte brukligt under 1700-talet att författare refererade till varandra.
9. Förhållandet har släktskap med den ideologiska konvergensen som Mithander (1989) undersöker med hjälp av Carlyles och Engels Manchesterkritik. Vitt skilda ideologiska ståndpunkter kan i programmatiska punkter vara förenliga även om de i övrigt står långt från varandra. Dessutom kan kraftiga förändringar, exempelvis industrialiseringen, underlätta vissa personers ideologiska förflyttningar mellan höger och vänster. I Ures fall sker detta ofta som dubbel positionering.
10. Etatisterna är en grupp som snarast betecknar konservativa krafter med rötter i den allsmäktiga enväldesstaten. Socialister används begreppsligt slarvigt av Donzelot som en grupp med olika kollektivistiska lösningar, exempelvis för han den engelske anarkisten Godwin till kategorin.
11. Jag tolkar Donzelot som att det är på ett ytligt plan Malthus skulle vara samlingsnamn för de franska filosoferna. De La Farelle, som är ett av hans exempel, menade att det inte gick att fokusera på de allra rikaste och de allra fattigaste. De flesta människor fanns i skikt mellan dessa två små minoriteter. De La Farelle tycks vara en tidig uttolkare av det som vi idag kallar två tredjedelssamhället (s 63). Det finns också nationella skillnader mellan England och Frankrike, exempelvis en utbredd småskalighet i franska jordbruket. Vilket ledde till att proletariseringssprocessen var mycket långsammare (Dillard s 239 ff).
12. Här finns en faktor som kan störa resonemanget. I 1830-talets England är det jag kallar primära syften uttalade, speciellt tydligt av Ure. Med tiden förändras syftbeskrivningarna och de primära syftena blir latent.
13. Det finns viktiga rättshistoriska skillnader mellan länderna. För kapitalismens utveckling viktiga är exempelvis arvslagstiftningen där England hade förstfödsrätt som ej tillämpades i Frankrike.
14. Relationen mellan kapitalackumuleringen och reproduktion har närmare utretts av Marx. För vidareutveckling se exempelvis Aglietta Michel (1979).
15. Ure (1967 s 417): »There is, in fact, no case to which the Gospel truth, ›Godliness is great gain,› is more applicable than to the administration of an extensive factory.»

LITTERATUR

- Aglietta, M. 1979: *A theory of capitalist regulation*. London: New Left Books.
- Aspelin, G. 1979: *Tankens vägar. Del 2*. Lund: Doxa.
- Babbage, C. 1971: *On the economy of machinery and manufactures*. New York: Augustus M. Kelley.
- Bramsted, E. & Melhuish, K. (red) 1978: *Western liberalism. A history in documents from Locke to Croce*. London: Longman.
- Copeman, C. 1951: Andrew Ure M.D., F.R.S (1788–1857). *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 44(2), 655–662.
- Dahl, E-L. 1984: Den ekonomiska människan och naturen. I T. Frängsmyr (red): *Paradiset och vildmarken*. Stockholm: Liber.
- Dictionary of scientific biography. Ure. New York: Charles Scribner's sons.
- Dillard, D. 1985: *Västeuropa och Förenta staternas ekonomiska historia*. Malmö: Liber.
- Donzelot, J. 1979: *The policing of families. Government through the family*. London: Hutchinson.
- Foucault, M. 1980: *Power/Knowledge. Selected interviews and other writings 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. 1993: *Övervakning och straff*. Lund: Arkiv.

- Glimell, H. 1997: *Den produktiva kroppen. En studie om arbetsvetenskap som idé, praktik och politik*. Stockholm: Symposion.
- Helldén, A. 1975: *Traktat om folket*. Jönköping: PLEBS.
- Helldén, A. 1986: *Maskinerna och lyckan*. Stockholm: Ordfront.
- Liedman, S-E. 1997: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*. Stockholm: Bonnier Alba.
- Marx, K. 1969: *Kapitalet. Första boken*. Lund: Cavefors.
- Mithander, C. 1989: *Den dubbla kritiken*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Petterson, L. 1992: *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham, Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*. (Studia Historica Upsaliensia 168) Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Picchio, A. 1992: *Social reproduction. The political economy of the labour market*. Glasgow: Cambridge University Press.
- Radcliff, C. 1997: Mutual improvement societies and the forging of working-class political consciousness in nineteenth-century England. *International Journal of Lifelong Education*, 16(2), 141–156.
- Tallberg Broman, I. 1996: *Fruentimmer, pedagogik och socialt arbete: Exemplifierat genom Lunds Fruentimmersförening 1847–1953*. (Pedagogisk-psykologiska problem, Nr 625) Malmö: Lärarhögskolan, Institutionen för pedagogik.
- Taylor Allen, A. 1988: »Let us live with our children»: Kindergarten movements in Germany and the United States, 1840–1914. *History of Education Quarterly*, 28(1), 23–48.
- Taylor, F, W. 1947: *Scientific Management*. New York: Harper and Brothers.
- Theliander, A. 1997: *Processer i ett professionaliseringsprojekt. Eller: Ett personalarbete i förändring med anpassning som strategi*. Göteborg: Göteborgs Universitet, Sociologiska institutionen.
- Ure, A. 1967: *Philosophy of manufactures*. London: Frank Cass.